

кандидати підтримуються окремими фінансовими групами. Мотивація останніх - боротьба за ресурси владними інструментами. Про представництво мас або середнього класу не йдеться. Тому наступна президентська декада не обіцяє системних реформ.

1. Томас Р. Дай. Основи державної політики / пер. з англ. Г. Є. Краснокутського; наук. ред. З. В. Балабаєва. – Одеса: АТ БАХва, 2005. - 468 с.

УДК 321.01

«ПОВЧАННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА СВОЇМ ДІТЯМ» ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ЗАПОВІТ НАЩАДКАМ

А. Медвідь

Володимир Мономах - князь-патріот, котрий бажав передати величезний досвід нащадкам і прагнув, щоб вони не повторювали помилок. Автор статті досліджує «Повчання Володимира Мономаха» як видатну пам'ятку політико-правової думки Київської Русі, в якій Мономах виклав свою ідею єдності Київської держави, намагаючись запобігти її розпадові на самостійні князівства.

Ключові слова: *політико-правова ідея, зовнішньополітична програма, державницька концепція, християнська мораль.*

The prince Volodymyr Monomakh was a patriot who wanted to share his great experience with future generations and didn't want them to make his own mistakes. The author of this article researches «Volodymyr Monomakh's Pouchenie» as a unique political legal monument of Kyivan Rus in which Monomakh stated his idea of Kyivan state's unity trying to avoid its disintegration on separate principalities.

Keywords: *political legal idea, foreign policy program, state conception, Christian moral.*

Після смерті Ярослава Мудрого 1054 р. починається зміна форми правління у Давньоруській державі з одноосібної монархії на монархію федеративну. Три брати – Ізяслав, Святослав і Всеволод - уклали між собою політичний союз після смерті батька, утворили тріумвірат і, спільно управляючи державою, забезпечували єдність і безпеку руських земель протягом майже двадцяти років.

Однак, наприкінці XI ст. бурхливий розвиток феодальних відносин, зростання та економічне зміцнення місцевої земельної знаті посилили відцентрові тенденції в державі, спалахнули чисельні міжусобні війни. Це призвело до втрати політичної єдності попри зростаючу зовнішню загрозу. Заблокувати ці негативні тенденції та припинити князівські міжусобиці були покликані княжі з'їзди (1097, 1100, 1101, 1107), однак всі спроби закінчилися невдачею.

Останнє намагання відновити колишню велич та могутність Київської Русі припадає на князювання Володимира Мономаха (1113 - 1125), котрий зумів об'єднати більшу частину Русі: Київщину, Волинь, Турово-Пінську, Переяславську, Смоленську, Новгородську та Мінську землі [2, с.57-58].

Володимир-Василь Всеволодович [Володимир Мономах] - князь смоленський (1076-1093, 1093-1103, 1107-1112), чернігівський (1076-1094), переяславський (1093-1113) і великий князь київський (20.04.1113 – 19.06.1125)[4, с.455]. Полководець, політик, письменник, «...був красивий лицем, очі у нього були великі, волосся рудувате й кучеряве, чоло високе, борода широка. На зріст він не був особливо високий, але міцний тілом і дуже сильний» [15, с.26].

На схилі своїх років Володимир Мономах із задоволенням згадував: «От коли я жив у Чернігові, я своїми руками стрижив у лісових пущах десятки три диких коней, та ще й доводилося їздити по степу, то також власноручно ловив їх. Два рази тури піднімали мене разом з конем на роги, олень бив мене рогами, лось ногами топтав, а другий колов, дикий вепр зірвав у мене із стегна меч, ведмідь укусив коліно, а рись один раз, скочивши мені на стегна, звалила разом із конем...» [10, с. 461].

Мономах - знакова фігура в історії політичної та правової думки Київської Русі. На думку Олекси Мишанича, «Володимир Мономах - ідеал князя-патріота, який бореться за єдність Руської землі. Щирість і людяність висловлених ним почуттів свідчить про утвердження високих моральних ідеалів цієї людини». Вироблені ним моральні цінності й нині не втратили свого значення, вони сприймаються як «моральний щит» давньоруського суспільства, утверджуючи високу духовність наших предків.

Під 1096 р. у «Повісті минулих літ» записано «Повчання Володимира Мономаха» - видатна пам'ятка політико-правової думки Київської Русі, що вміщена в Лаврентіївському літописі. Перший видавець «Повчання» О. І. Мусін-Пушкін назвав його «Духівницею»

або заповітом великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха своїм дітям [5, с. 73].

Великий тлумачний словник сучасної української мови дає пояснення: «Повчання» - жанр давньоруської літератури, який містить поради, напущення, настанови [6, с. 816]; «духівниця» - заповіт про спадщину [3, с. 252]; «заповіт» - настанова, наказ послідовникам або нащадкам, передсмертна воля [3, с. 320].

Наприкінці київського князювання Володимир почав задумуватися над сенсом життя, над долею суспільства, пробував оцінити свою тривалу політичну кар'єру. Він бажав передати величезний досвід нащадкам, прагнучи, щоб вони взяли з нього найкраще й не повторювали помилок. Так, слід гадати, було створено Мономахом «Повчання дітям».

Князь написав його у досить поважному віці, про що свідчать слава: «Сидячи на саях (тобто готуючись до смерті), помолився я в душі своїй і воздав хвалу Богові, що він мене до сих днів, грішного, допровадив». Аналіз тексту показує, що твір був написаний десь у середині лютого – на початку великого посту 1117 р. «Повчання» – це своєрідний заповіт, заповідь молодим князям Русі і всьому народу руському. П.Толочко зазначає: «Повчання» не просто моралізаторство пристарілого князя, а своєрідний політичний заповіт «цесаря» Руської землі, якому небайдужа майбутня доля держави [16, с. 212]. Невипадково його звернення до синів переростає ці вузькі межі й адресується, фактично, усім князям Русі. З висоти набутого досвіду мудрий Мономах дає поради князям, як краще урядувати, закликає їх не лінуватися і не передовіряти справи воєводам, завжди жити правдою й миром. Зміст «Повчання» показує, що Володимир Мономах звертався до своїх дітей, перш за все, як до «християнських людей», але формулюючи для своїх дітей християнські норми поведінки, він мав на увазі те, що вони не прості «християнські люди», а руські князі.

Оксана Сліпушко зауважує: «Володимир Мономах звертається не тільки до своїх синів, а й до усіх руських князів, закликаючи їх пам'ятати про високі обов'язки влади, про її відповідальність за долю Русі та її народу. Значення образу князя ґрунтується на біблійній ідеології, котра підтримувала становище князів» [12, с. 355].

Поштовхом до написання «Повчання» стала, як визнавав автор, поведінка його братів – князів, які прибули до нього з пропозицією виступити разом на князів Ростиславовичів та відібрати у них

волесть. Володимир Мономах відповів, що не може виступити з ними і переступити хрестоцілування. Коли брати поїхали, Володимир взяв Псалтир, розгорнув його і став читати, думаючи про людину та її життя. Так виникло «Повчання дітям».

«Добре датовані й автентичні твори морально-дидактичного характеру маємо зате від єдиного нашого князя-літератора Мономаха, з останніх літ XI і перших років XII ст. ... «Повчання» Мономаха, звернене до його дітей і списане десь у перших роках XII ст., - пам'ятка з історично-побутового і культурного погляду незмірно важлива» [6, с. 77-78].

«Повчання Володимира Мономаха своїм дітям» - найкраща програма княжої діяльності, в якій тісно переплітаються головні концепції державного управління та ідеї піклування про домашнє господарство. Це, по суті, заповіт великого київського князя своїм спадкоємцям, у якому викладені оригінальні політико-правові ідеї. Володимир Мономах надав своєму «Повчанню» велике суспільно-політичне значення і розвернув у ньому цілу програму дій.

Ця пам'ятка написана у руслі розвитку державницької концепції, її політичних цінностей та військових ідей. Володимир Мономах розумів, що державний устрій базується на принципах, пов'язаних з політикою і правом. Саме тому, розвиваючи попередні державницькі концепції, виходив з того, що визначальною запорукою існування держави є мудрість правителів. Він підносить ідеал мудрості, бо вона існуватиме, «допоки й світ стояти буде» [12, с. 348].

А призначення мудрості в суспільстві та функціонуванні держави Мономах визначає, звертаючись до князів так: «А понад усе – гордині не майте ні в серці, ні в розумі...» [12, с. 42].

Князь Володимир Мономах був політичним лідером Київської Русі, освіченим державником, дипломатом і письменником. Йому належить честь відновлення одноосібної монархії Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Всюди на Русі князі корилися йому, знаючи не лише важку руку, а й справедливу вдачу. Ставши великим київським князем, Мономах зміцнив авторитет великокнязівської влади, домогся внутрішнього миру в державі, зростання її міжнародного значення. Однак, небезпека феодалної роздробленості Русі проступала більш зримо, що тривожило і лякало князя.

Суспільно-політичним ідеалом Володимира Мономаха була мирна зовнішньополітична програма, якої він досягав завдяки «зброї й мужам», котрі її тримають у руках, себто військовій силі.

І відповідно до цього він творить образ ідеального очільника, надаючи великого значення ролі правителя у житті держави. І тому в основу державницької концепції Володимир Мономах вкладає дві ідеї: зовнішньополітичну, яка була спрямована на боротьбу з половцями, та внутрішньополітичну – Мономах культивував ідею єдності Київської держави, намагаючись запобігти її розпадові на самостійні князівства. Дипломатичними методами і військовою силою він домогся визнання своєї влади практично всіма князями.

За час свого правління він відновив єдиновладну монархію часів Ярослава Мудрого. Але разом з тим він дотримувався принципу, що кожен князь повинен успадковувати володіння свого батька - «отчину». Він зумів тримати всіх князів у покорі і найменші спроби вийти з-під його влади швидко й жорстоко придушувались. Володимир Мономах був сильним і мудрим державним діячем і добре розумів, що це лише тимчасова стабілізація в державі. Його турбувала подальша доля Київської Русі, і цю тривогу він передав у «Повчанні» своїм синам. Головна ідея «Повчання» - це «заклик піклуватися про свою землю, оберігати її від зовнішніх ворогів, зберегти єдність Давньоруської держави» [7, с. 44]. На думку Б. Рибаківа, цей твір - своєрідна виборча програма князя, котрий претендував на київський престол. Володимир Мономах створив собі авторитетне становище і правив великою державою за допомоги синів, які не виходили з під його волі. «Щодо періоду розвитку Київської держави можна з великим ступенем достовірності стверджувати, що сформувалися і почали виявлятися дві основні тенденції. З одного боку – це прагнення до формування сильної, централізованої, бажано одноосібної влади, а з іншого – відстоювання широкими масами населення різноманітних форм народоправства. Першу тенденцію уособлював князь, якого підтримувала місцева знать і великі торговці. Другу тенденцію уособлювало віче, захисниками якого були сільські громади вільних смердів та міські ремісники. Боротьба цих тенденцій розвитку державності Київської Русі тривала довго з перемінним успіхом. За свідченнями літописів, князівська влада дедалі більше посилювалась, а значення віча – зменшувалось... Однак уважний аналіз історичних даних свідчить, що київське віче зуміло зберегти за собою право останнього слова у вирішенні найважливіших політичних питань»[12, с. 48].

Володимир Мономах у своєму «Повчанні» ввів поняття «честі» як християнської засади. Незадовго до утворення дуумвірату князі Володимир та Святополк очолили великий похід проти половців

і закликали піти з ними Олега Святославовича. Він погодився, але не дотримав свого слова. Тоді Володимир із Святополком звинуватили його у зраді державних інтересів: «То є ворог нам обом і Руській землі»[10, с. 138]. Мономах визначав «найбільшим гріхом, недопустимим для правителя, порушення клятви, що неодноразово приводило до сутичок і братовбивчих війн»[13, с. 26]: «Якщо ж ви будете клятву давати братам чи будь-кому, то перевірте серце своє і, на чому можете устоять, у тому і клянїться, а, поклявшись, дотримуйтесь, аби, порушивши клятву, не погубили душі своєї»[8, с. 42].

Людина високоосвічена, Володимир Мономах був не тільки видним політичним діячем, дипломатом, воєначальником, а й оригінальним мислителем, який тяжів до осмислення повсякденних проблем тогочасного життя, питань держави і державної влади, сутності і моральності людини.

Автор «Повчання» зробив спробу знайти раціональне співвідношення особистості й держави, поклавши в основу своєї державницької концепції, насамперед, людину, захист її честі та гідності. Роздуми про людину поставали для нього як глибоке усвідомлення особистості загалом, цінності та самоцінності людського життя, де найвищою мірою богообраності людини були її загальнокорисні справи та праця. Від людської гідності залежить праця особи на користь держави. Саме з цих позицій він розглядає державні проблеми. Саме таке розуміння людини дало підстави Є. Маланюку назвати Володимира Мономаха першим європейським гуманістом.

Мономах був видатним письменником свого часу. Його «Повчання» «відрізняється високими літературними достоїнствами, пронизане турботою про рідну землю, ідеями гуманізму, любові до ближнього»[9, с. 42]. Оцінюючи цей твір, треба враховувати ту соціально-політичну обстановку, в якій він писався. Посилення самостійності удільних князів означало, що міжкнязівські відносини стали носити лише договірний характер. Причому дотримання договору все більше залежало від доброї волі самих князів. Для примусового виконання договірних умов не існувало іншого засобу, окрім моральної проповіді – «взиванія» до його християнської совісті. У той час християнство, активно поширюючись територією Київської Русі, проникало й у політичну діяльність. «Церква поступово втягувалася в орбіту політичних інтересів держави, багато в чому підкоряючись її владі. У той же час сама релігія

чини́ла суттєвий вплив на державу й особливості її політичного буття. Цей вплив здійснюється у двох напрямках. Перший – держава ставала інструментом реалізації церковних інтересів, а значить, інтересів християнської релігії в цілому. Другий напрям – політика держави регулювалася нормами християнської моралі»[1, с. 10]. Саме в цьому полягає заслуга Мономаха, що він раніше і ясніше за всіх руських князів усвідомив, що в новій соціально-політичній обстановці, яка склалася на Русі в кінці XI ст., моральні якості князів набувають великого політичного значення, що доля Київської держави, її майбутнє значною мірою залежить від моральної поведінки можновладців.

Володимир Мономах усвідомлював, що «дух народу виявляється в його законах через моральність влади» [20, с. 7], яка пов'язана з відчуттям «чарівності» слова, котре формувало засади морально-християнської духовності.

У найвидатнішій пам'ятці-літописі Нестора, відомою під назвою «Повість минулих літ», імітовано промови давніх державних діячів, зафіксовано найважливіші міркування і слова з цих промов, які створили своєрідний образ «колективної моралі», або точніше, колективної моральної відповідальності. Логіка цієї відповідальності така, що всі люди, які живуть та страждають разом, мають жити праведно. Своєрідним моральним кодексом є «Повчання» князя Володимира Мономаха. До етичних норм належать його вимоги: «Не лінуйся», «Стережіться брехні і пияцтва, і блуду», «До старшого ставитися треба як до батька, а до молодих – як до братів» та ін. [19, с. 38-39]. Також є мудрі настанови щодо етики та етикету, спілкування й поведінки своєму та прийдешнім поколінням: «...мати душу чисту та непорочну, тіло худе, бесіду лагідну і дотримуватись слова Господнього... при старших мовчати, мудрих слухати, старшим коритися, з рівними собі і молодшими в любові перебувати, без лукавого умислу бесідуючи, а більше вдумуватися, не шаленіти словом, не засуджувати мовою, небагато сміятися, соромитися старших; ...поводитися благочестиво, навчити... очей управлінню, язика утриманню, розуму упокорюванню, тіла підкорянню, думку чистоту дотримувати, спонукаючи себе до добрих справ...; не забувайте того доброго, що ви вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтесь...; жодної людини не пропустіть, не привітавши її і не подарувавши їй добре слово...». Володимир Мономах підкреслював, що «правильне життя» людини досягається її «добрими ділами»...[18, с. 194].

Завдяки Нестору ми бачимо у творі високий риторичний пафос слова і можемо вказати на важливі особливості тогочасного красномовства. Саме в «Повісті минулих літ» міститься «Повчання» Мономаха, яке свідчить про значний риторичний потенціал праці. Текст «Повісті...» підноситься до великої виразності при винятковій простоті власного стилю.

Володимир Мономах був великим майстром риторичного слова. Саме на період княжої доби припадає зародження риторики як науки. У процесі оволодіння її законами та правилами утворився риторичний ідеал – образ чудового мовлення, що існує не тільки у свідомості ратора, а й у свідомості слухача, у голові будь-якого носія даної культури.

Риторичний ідеал – це система загальних вимог до мовлення та мовленнєвої поведінки, що історично склалася у тій чи іншій культурі і відображає систему її цінностей – естетичних чи етичних (моральних)[19, с. 86].

В розвитку світової риторичної спадщини виділяють декілька риторичних ідеалів, які мають свої особливості, історичну цінність та культурну специфічність. Давньогрецький філософ Сократ стверджував, що ритор – майстер хорошого мовлення говорить не просто так, а завжди утримує в голові деякий образ, взірець, ідею прекрасного мовлення. Право на впливове (переконливе) мовлення, на думку античних риторів, мають тільки ті люди, які сформували в собі базові якості мовленнєвої особистості. Мовна особистість – це той, хто відповідно ставиться до свого мовлення і володіє сукупністю мовленнєво-мисленнєвих навичок.

В античній Греції існував риторичний ідеал, який поєднував у собі одночасно два ідеали. «Перший – сократо-платонівський, в основі якого лежить істинність мовлення; моральність як користь суспільству; суворі вимоги до мовлення у смислового й формального (словесного) відношеннях. Другий – софістичний: це маніпулятивна сила; формальна словесна краса й вибагливість; логічна, формально логічна правильність; можливість самовираження через мовлення як засіб «самореклами»[13, с. 152]. Вітчизняна риторична спадщина включає основні етапи зародження та розвитку риторики в історії Української держави, що становлять її історичне минуле. Саме в риторичній спадщині Київської Русі і знаходяться її корені: «народний золотослів (етичні джерела українського красномовства), становлення слов'янського ораторського мистецтва. Ця унікальна спадщина Давньої Русі

творчо розвивала кращі традиції греко-латино-візантійського ораторського мистецтва на національному ґрунті»[13, с. 193]. Таким чином, у Київській Русі сформувалися передумови виникнення ідеалу, сформованого в слові, який дістав назву «східнослов'янський риторичний ідеал». Г. Сагач зазначає: «Київська Русь формувала риторичний ідеал на засадах християнської релігії, християнської моралі. Давні українські ритори були істинними духовними та інтелектуальними пастирями, лідерами суспільства, провідниками суспільно значущих ідей, цінностей, повчали людей в ім'я патріотизму, зміцнення державності, християнської віри, християнської моралі. Високими думками, благородними почуттями сповнене «Слово про Закон і Благодать Іларіона». Саме Іларіон заклав основи другого в світовій риторичній спадщині – східнослов'янського риторичного ідеалу, близького до Сократа, для якого було характерне прагнення до соборності, об'єднання, вираження «духу суспільства». Слов'янський риторичний ідеал лежить в основі формування духовно-інтелектуальної особистості з такими якостями, як порядок, міра, рівновага, рівність, витримка, терпіння, самодисципліна, витривалість. В основу східнослов'янського риторичного ідеалу покладена іларіонівська традиція «благодать», яка цінується вище «закону».

Володимир Мономах доповнив східнослов'янський риторичний ідеал християнськими засадами та моральними нормами і принципами: моральна спрямованість на добро, етичність, благо, справедливість, гуманність; краса як гармонія змісту і форми, доцільність і мовна завершеність.

Його твір належить до церковно-богословського красномовства, яке містить у собі великий гармонізуючий, благодатний потенціал, могутню силу єдності мудрості та краси думки і слова. Володимир Мономах виробив унікальну риторичну етику, в якій регламентувалися етичні засади словесності: дії мовця, слова і діла якого не повинні розходитися; проголошувалася моральна відповідальність за слово; давалися чіткі, мудрі й корисні поради щодо мовленнєвої комунікації - все це виступало невичерпним джерелом слова Правди і Краси. В основі свого «Повчання» Володимир Мономах заклав принципи християнської етики, які включають у себе засади християнської релігії та християнської моралі. Етичність східнослов'янського риторичного ідеалу втілюється в християнських категоріях смирення, скромності, важливості людяності і братолюбства, активного діяння на славу

Господа і Вітчизни. Релігійність і патріотизм – головні джерела моральних засад Київської Русі. Автор знаменитого твору є прикладом доброго, справедливого християнського володаря, що не дозволяє сильнішим кривдити слабших, що велить опікуватися бідними, вдовицями й сиротами, що за святий обов'язок уважає бути гостинним, що в житті керується засадами християнської релігії.

Отже, «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям» є високим зразком східнослов'янського риторичного ідеалу, сформованого на християнських засадах, моральних нормах і принципах, основи якого заклав митрополит Іларіон. Це - політичний заповіт не тільки спадкоємцям, а й нащадкам.

1. Ананьєва О. Співвідношення релігійної моралі з політикою і правом // Історія релігій в Україні. Праці XI-ї Міжнародної наукової конференції. Книга II. - Львів: «Логос», 2001.- С.7-11. 2. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К.: «Академвидав», 2003. – 656 с. 3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. І голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с. 4. Водовозов Н. История древней русской литературы. Ученик для студентов пед. ин-тов по спец. «Русский язык и литература». М., 1972. – 383 с. 5. Войнович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – 784с. 6. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т.2. / Упор. В. В. Яременко. – К.: Либідь, 1993. – 264 с. 7. Карасевич А. О., Лисенко Л. Г. Київська Русь: історія політичної думки та її джерела: Навч. посібник. – К.: Науковий світ, 2002. – 215 с. 8. Кляшторний М. Д, Салтовський О. І. Основні тенденції розвитку державності України в контексті національної ідеї // Політологічний вісник: Науково-аналітичний збірник. Вип.3. / Відп. ред. Ф. М. Кирилюк. – К., 1994. – 216 с. 9. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: Довідник з історії України. – К.: Україна, 1993. – 380 с. 10. Літопис Руський. За Іпатським списком. Л. Махновець «від перекладача» / Переклав з давньор. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – Х51+591с. 11. Основи риторики для менеджера: Навчально-практичний посібник / Укладач Барч К. В. - Ужгород: НКФ «Інпроф», 2003. - 344 с. 12. Повчання Володимира Мономаха (за Лаврентіївським списком)// В кн. Золоте слово. Хрестоматія літератури України-Руси епохи Середньовіччя IX – XV століть. За редакцією професора Василя Яременка. Книга друга. Упорядники:

Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – К.: «Аконіт», 2002. – 784с.

13. Сагач Г. М. Риторика: Навч. посібник для студентів серед. і вищ. навч. закладів. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. - 568с. **14.** Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396с. **15.** Татищев В. Н. История Российская. – Москва, 1963.- Т.2. **16.** Толочко О. П., Толочко П.П. Київська Русь. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 352 с. **17.** Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. К.: Дніпро, 2001. Т.1. Х – Х5ст./ Передм. О.Сліпушко, В.Яременко; упор. Прим. О.Сліпушко. – 632с. **18.** Фромм Є. Психологія и етика. – М., 1998. **19.** Чмут Т. К., Чайка Г. Л. Етика ділового спілкування: Навч. посіб. – 4-те вид., стер. – К.: Вікар, 2004. – 223 с. – (Вища освіта ХХІ століття). **20.** Шокало О. Рідне слово – чинник державотворення // Слово просвіти. – 2008. – 10-16 липня.